

אלעד מן

הסכנה שבאי-חשיפת מידע

מחדל 7 באוקטובר: לצד הגנרלים והפוליטיקאים, יש לשאול גם מהי אחריותם של העיתונאים, הדוברים הממשלתיים והצבאיים והממונים על חופש המידע, הצנזורה וביטחון המידע

0 | 27.11.2023

בר בסמוך לפרוץ אירועי הזוועה והלחימה בבוקר 7 באוקטובר, התעורר שיח האחריות הציבורית במלוא עוזו. ראשונים התייצבו בכירי מערכת הביטחון ונטלו אחריות, בהמשך היו גם כמה שרים שהפטירו משהו בנידון, וכמובן - נמשך כל העת העיסוק בהתחמקותו של ראש הממשלה נתניהו מכל נשיאה באחריות.

אך בעוד שהשיח מתרכז בגנרלים ובפוליטיקאים, הוא כמעט ואינו עוסק בגורמים אחרים, מי שמעצבים את השיח עצמו: העיתונאים, ולצידם הדוברים הצבאיים והממשלתיים, אחראי חופש המידע ומערכי הצנזורה וביטחון המידע.

על אף שמידת אחריותם אינה ברת השוואה לאלו הנושאים באחריות הישירה למחדלים, נכון לשאול האם דיון ציבורי ער יותר על בסיס מידע רב ומדויק יותר בזמן אמת, היה יכול למנוע לפחות חלק מההתהליכים שהובילו אל טבח ה-7 באוקטובר.

העיתונאים

את השיח בעניין אחריותם של העיתונאים יש לפתוח בהסתייגות מהדהדת. עיתונאים, לעומת מסוקריהם במערכת המדינית והביטחונית, נמצאים באופן מובנה בתנאי פער מידע ומגבלות נגישות. במיוחד על הציר הביטחוני-מדיני, צריכים מי שמסקרים את התחום להסתמך לא פעם באופן בלעדי על מקורות מידע מערכתיים, בעלי אינטרס למסור מידע חלקי, להימנע ממסירתו לחלוטין ואף למסור מידע מסיח או מטעה.

בהינתן הסתייגות זו, עדיין ניתן וצריך לשאול מהי מידת אחריותו המקצועית של עיתונאי המשמש ככתב תחום או פרשן שלו, במיוחד כשהוא מלווה אותו במשך שנים ארוכות (ובתחומי ביטחון וצבא פועלים לא מעט כתבים ופרשנים כאלה).

בעיה נפוצה אחת היא הסתמכות עיוורת על מידע שנמסר מגורמים רשמיים. אפשר לראות זאת החל באופן הניסוח הנפוץ, שלא מקפיד לייחס את המידע לגורם ממנו הוא נמסר ומדווח עליו כעל אמת עובדתית (למשל "נמצאו הוכחות לפעילות עוינת" אל מול "נטען על ידי דובר צה"ל כי נמצאו הוכחות לפעילות עוינת"), וכלה בהיעדר ביקורת על אותו מידע.

"כשל שוק" אחר אצל עיתונאים הוא גניזת דיווחים ביקורתיים על מערכת או מקור תמורת סיפור בלעדי המוצע להם על ידי המערכת או המקור. מדובר בתופעה מוכרת, שנפוצה עוד יותר בתחום הביטחוני, על רקע התלות הגבוהה ממילא במקורות רשמיים והקושי המובנה להצלב מידע באופן עצמאי.

סיבה נוספת להטייה בדיווח נובעת מהקשר בין העיתונאים עצמם לבין המערכת הביטחונית. לחלק מהמסקרים יש רקע צבאי והם באים מתוך המערכת ולאחר שנות שירות ארוכות - אין ספק שיש לעובדה הזאת יתרונות של ניסיון, הבנה והיכרות על התוצר העיתונאי, אך יכולות להיות לה גם השפעות מצננות לא פעם. נאמנות למערכת והסתמכות יתר על עמדתה והודעותיה, ריסון וזהירות יתר בדיווחים, שבי קונספטואלי וחשיבה שנשארת עמוק בתוך קופסה שחורה צבאית.

במקרים אחרים, כתבים ופרשנים צבאיים מתודרכים מאחורי הקלעים על-ידי בכירי המערכת הביטחונית ששירתו לצידם או כמפקדיהם, מה שמשפיע ודאי על האופן בו המסרים המתקבלים תואמים את עמדת מערכת הביטחון. וגם כאן, ההקשר נעלם

לפעמים המסקרים הם בעצמם חלק מהמערכת הביטחונית: בענייני צבא וביטחון נסמכים כלי תקשורת רבים ומובילים על יוצאי מערכת בכירים כפרשנים ופאנליסטים קבועים (איתן בן אליהו, עמוס ידלין, ישראל זיו, גיורא איילנד, תמיר היימן והרשימה עוד ארוכה). אלו מופיעים באולפנים תדיר וממוסגרים כמומחים יודעי דבר, כשכמעט אף פעם לא מוצג לצופים ההקשר הרחב הקושר אותם למערכת הביטחונית (כיועצים או כאנשי עסקים).

נקודה נוספת שכדאי היה לשים אליה לב בהקשר של עצמאות הדיווח הם המאפיינים הקבוצתיים של העיתונאים המכסים את התחום הביטחוני. למעט חריגים, מדובר בקבוצה המקיימת קשרי חברות ושיתוף פעולה, שיש בהם הרבה מן החיוב אולם הם גם מעודדים אחדות דעים. מיצוב תא הכתבים הצבאיים כמועדון סגור ונחשב, שיש לו חוקי אחווה וקודים התנהגותיים מובחנים ושהכניסה אליו מותנית גם ברצונו של המסוקר (צה"ל), הוא מאפיין נוסף שיש לו היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים שאולי פוגעים באיכות הסיקור הכולל.

מעילה אחרת באחריות שניתן לאבחן אצל העיתונאים היא רפיון במאבק מול המערכת כשזו מעוניינת למנוע פרסום מידע המציג אותה באור שלילי. בנושאי צבא וביטחון אנו מוצאים מיעוט של הליכים שמנהלים עיתונאים לפי חוק חופש המידע, מיעוט זניח של פניות לוועדת השלושה על מנת לערער על קביעות הצנזורה ומיעוט יחסי של עתירות וערעורים בעניין צמצום והסרת צווי איסור פרסום. אלו מלחמות שרוב העיתונאים בוחרים שלא להילחם, בין אם מתוך מצוקת משאבים או חוסר עניין ותמיכה מערכתית.

הדוברים

לא רק לעיתונאים, גם לדוברים של מוסדות הממשלה והצבא ישנה אחריות לגבי המידע המגיע לציבור. כיום נתפס הדובר, גם בקרב דוברים רבים, כיח"צן, כלומר, מי שאמור להגן בכל מחיר על הארגון. זוהי תפיסה מוטעית.

דובר הוא נושא משרה בשירות הציבורי, לא פעם מדובר בתפקיד בכיר ורב השפעה בגוף שהוא מייצג. חלות עליו חובות משדה המשפט המנהלי-ציבורי, כמו חובת הגינות שלטונית, חובות של שוויון, הימנעות מהטעה מכוונת ופגיעה בזכויות יסוד כמו חופש עיתונות ועקרונות יסוד של חופש מידע. חובות אלה יכולות להתפרש כמי שהופכות את הדובר לשליח ציבור במובן הרחב של העניין, שיש לו נאמנות לא רק לשולחיו, מנהליו ומפקדיו ומיוצגיו, אלא גם לאינטרס הציבורי ולשמירתו.

פרקליטים ויועצים משפטיים בשירות המדינה צריכים לשקול לא רק את עמדת מי שהם מייצגים, אלא גם את האינטרס הציבורי, גם במקרים שהוא מתנגש עם אותם מיוצגים. כך גם דוברים.

גם **הקוד האתי של דוברים בשירות המדינה** דורש מהדובר שיקפיד על דיוק בעובדות ואמינות המידע אותם הוא מוסר לתקשורת. נאסר עליו במפורש להתנכל לעיתונאי או להפיץ ביודעין מידע שאינו אמת והוא אמור לפעול בשקיפות מרבית ולפרסם בעיתונות מידע שיש בו עניין ציבורי ועניין לציבור, באיזונים המתבקשים מול שיקולי תדמית למיניהם. הקוד מדגיש כי גם על איזונים אלה להתבצע תוך כיבוד עקרונות יסוד ההולמים משטר דמוקרטי והכרה במעמדם של חופש המידע, חופש הביטוי, חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת.

דובר שנמנע מלמסור מידע רלוונטי לציבור, לא רק בתגובה לפנייה אליו אלא גם באופן יזום, חוטא לתפקידו מבחינת אמות המידה המקצועיות המצופות ממנו ואולי גם מבחינת הדין החל עליו. באותו האופן, לדובר אסור להתחבא מאחורי "אין תגובה", להתעלם מהשאלות המופנות אליו או לענות תשובות שבינן לבין השאלה אין דבר. כל אלה הן הרי פרקטיקות דוברותיות מוכרות, במיוחד בסוגיות מדיניות ובטחוניות רגישות.

האם המסקנה המעשית של השאלות האלה היא שהיינו צריכים לקבל בזמן אמת פרטים נוספים ואפילו דיווח עובדתי על התרעות אמ"ן שנשלחו לראש הממשלה בקשר עם הרפורמה המשפטית בסמוך לשליחתן ולקבלתן ולא ללמוד עליהן **מדיווח עיתונאי** בדיעבד לאחר התממשות האיום? זאת שאלה טובה.

דובר יכול להשתמש בכלים שונים על מנת לעמוד בחובותיו כלפי הציבור, ולא רק במסלול הישיר של הודעה לעיתונות. בארסנל הכלים של דובר פרקטיקות כמו שיחות רקע, תגובות שניתנות לא לייחוס או הסברים שהמלל המדויק שלהם הוא לא לציטוט. אולם גם פרקטיקות אלו לא מפצות באופן מלא על הסתרת מידע שיש בו עניין לציבור.

הממונים על חופש המידע

לצד הערוצים הדוברותיים והמקורות המזוהים והבלתי מזוהים, ישנו אפיק נוסף לקבלת מידע מהשלטונות: בקשות חופש מידע. בהקשר העיתונאי מדובר בדרך כלל במסלול הנועד לטיפול בסוגיות מורכבות או עמוסות נתונים, שיש להן השלכות משפטיות או אחרות שמונעות את המסירה שלהן באפיק הדוברותי המהיר או באופן יזום. בדרך כלל מדובר גם בנושאים שהמסוקרים ששים פחות מלעסוק בהם באופן יזום או תוך שיתוף פעולה.

עצם קיומו של מסלול חופש המידע הפך לנשק בידיהם של דוברים, שמעדיפים לא פעם לשלוח עיתונאי הפונה אליהם להגיש בקשת חופש מידע במקום פשוט למסור לו את המידע שממילא יש לו זכות לקבל. בקשות חופש מידע מובילות לבישול איטי של הסיפור וכמעט אף פעם לא נענות בטווח של ימים בודדים. בעבור עיתונאים רבים, במיוחד בתחום המדיני, הביטחוני והפוליטי, מדובר בנצח שמעקר את אפשרות הדיווח המעשית ואולי אף "הורגת" את הסיפור.

כאן נכנסים לתמונה הגורמים המופקדים על הטיפול בבקשות חופש מידע. הגורם הרשמי שמטפל בבקשות כאלה הוא הממונה על חופש המידע, אבל בנושאי ביטחון, יחסי חוץ וכיוצא בזה, בהיעדר עיגון חוקי למעמד הממונה, בדרך כלל עובר הטיפול לדרגים בכירים יותר. לא פעם מדובר בגורמים שיש להם אינטרס אישי למנוע את כליל מסירת המידע, במקום לשקול את האפשרות לפרסם לפחות את חלקו.

עם זאת, למסלול חופש המידע על חסרונותיו - איטיות, עלות וביורוקרטיה - יש גם יתרונות. אחד מהם הוא חובתם של המחזיקים במידע לנמק סירוב בהתאם לרשימה סגורה של עילות, לעומת דוברים היכולים פשוט לפסוק "לא נגיב".

יתרון נוסף של מסלול חופש המידע הוא היכולת לעתור במקרה של סירוב. אמנם בנושאי צבא וביטחון עתירות פעמים רבות נדחות ודיונים נערכים במעמד צד אחד, אולם עצם האפשרות לעתירה משמש שיקול מרתיע מפני סירובים גורפים ומיותרים וישנם גם מקרים בהם התעקשות של עותרים הובילה לחשיפת מידע חשוב בהיבטי ביטחון שקיבל ביטוי נרחב בתקשורת.

יש מקום לדון באחריותם של הממונים על חופש המידע גם בהיבט של המלחמה הנוכחית. האם היו יכולים למסור מידע נוסף בתשובה לבקשות שנוגעות להיערכות צה"ל וכוחות הביטחון, לכשלים ועניינים שנוגעים להיערכות מוקדמת ולנושאים נוספים שהתגלה בהם כשל כעת?

זאת גם ההזדמנות לשקול מחדש את הוצאתם של תחומים שלמים מתחולת חוק המידע ואת הסייגים הרבים שמאפשרים שלא למסור מידע בהתאם לחוק חופש המידע.

הצנזורה וגורמי בטחון המידע

החוליה האחרונה במגוון הערוצים הנוגעים למסירת מידע היא זו של הצנזורה הצבאית וביטחון המידע. הצנזורה הצבאית אחראית על בחינת מידע כשהוא כבר נמצא בידי העיתונאי - האם יותר לפרסמו או לא. גופי ביטחון המידע אחראים על שמירת הסוד בתוך גורמי הביטחון.

השיח הציבורי בנושאים אלה מתמקד בדרך כלל בצנזורה הצבאית, בעוד גופים כמו מחב"ם (מחלקת ביטחון מידע), מלמ"ב (הממונה על הביטחון במשרד הביטחון) וועדת השרים לפרסומים זוכים לתשומת לב מועטה יותר. בהתאם, גם אמות המידה שנקבעו להפעלת הסמכות שלהם לא הוגדרו באותה דקדקנות.

המבחן המנחה את הצנזורה הצבאית, שנקבע בבג"צ שניצר, הוא כי מידע ייפסל לפרסום רק במקרים של פגיעה ממשית קרובה לוודאי בביטחון המדינה. מבחן כפול ומרסן, שלא קיים לגבי שיקול הדעת של ממוני ביטחון, וחשוב מכך - גם לא אצל שופטים הדנים בצווי איסור פרסום ופרקליטים המגינים על בקשות איסור כאלה.

לכן, עיקר פסילות המידע לא מגיע מהצנזורה, אלא מהגופים האחרים ובמיוחד מבתי המשפט המשפט המאשרים צווי איסור פרסום. שחקנים אלו מתגלים כשונאי סיכון מובהקים, המעדיפים לחטוא בצנזורה מיותרת על מנת למנוע נזק אפשרי מחשיפת המידע.

לתפיסה הזאת יש חיסרון בולט - היא אינה מכירה באפשרות שדווקא חשיפת המידע יכולה להביא לחיזוק הביטחון, על ידי חשיפה של תהליכים שליליים ומניעת מחדלים. המשוואה לפיה רק לפרסום ישנו פוטנציאל שלילי, ולא גם למניעתו, היא חסרה ומטעה. מי שיעיין בתובנות המצטברות של תורת המשחקים, ויותר מזה - מי שיראה את תוצאות אי הידיעה ותשומת הלב שהתממשו - יגלה שיש עוד אפשרויות, חיוביות פחות.